

An initiative of Utthan

પ્રગતી અહેવાલ એવનેસ પ્રોગ્રામ ફોર ઇકોલોજીકલ સેનીટેશન

સપ્ટેમ્બર-૦૭ થી ફેબ્રુઆરી-૦૮

:મોકલવા માટે:

ઇકોસેન સર્વીસીસ ફાઉન્ડેશન પુના

: તૈયાર કરનાર :

People's Learning Centre For Water & Sanitation

C/1157, 1st Floor, Kaliyabid, Manuraja Chamardi Wala, Opp. S.B.S. Bank, Bhavnagar -364002. Phone & Fax: 0278- 2573061.

E-mail: plcwatsan@dataone.in / plc_watsan@rediffmail.com,

website: www.plcwatsanutthan.org / utthangujarat.org

ઉત્થાન વિષે:

ઉત્થાન ગુજરાતમાં કાર્યરત એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થા છે. પ્રો.રવિ મથાઈના 'જીવાજી' પ્રયોગ પરથી પ્રેરણા મેળવીને ૧૯૮૧માં ચાર વ્યવસાયિક મહિલાઓને ૧૯૮૧માં ઉત્થાનનું કામ શરૂ કર્યું. ભાલ પ્રદેશમાં પાણીની અછત ધરાવતા વિસ્તારમાં વસતાં સમુદાયોમાં આધારક્ષમ પ્રક્રિયાઓ દ્વારા સામાર્થ્યપ્રાપ્તિ માટે કામ કરવાનું નક્કી કર્યું. ઉત્થાન સંસ્થાએ સ્વચ્છ, પુરતા પ્રમાણમાં

અને સમન્યાય ધોરણે પીવાનું પાણી મેળવવા માટે માંગ કરતી મહિલા જુંબેશની પહેલ કરનાર માહિતી નામનું સમુદાય-આધારીત જૂથ શરૂ કરવામાં પણ મદદ કરી. ૧૯૯૪માં મહિતી એક સ્વતંત્ર સંસ્થા તરીકે કામ કરતું થયું છે અને પાણી વિષયક જુંબેશની સાથે બીજા પણ કેટલાક મુદ્દાઓ માટે જુંબેશની સાથે આગળ વધારતું રહ્યું છે. 'ઉત્થાન' શરૂઆતથી આજ સુધી સઘન સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા અપનાવીને ખાસ કરીને મહિલાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને લાભવંચિત સમુદાયો સાથે કામ કરી રહ્યું છે. પાણીનો મદો એક પ્રવેશબીંદુ તરીકે રહ્યો પરંતુ ત્યાંથી આગળ વધીને જેન્ડર, સમાનતા અને સંસ્થાક્રિય પદ્ધતીના પરિપેક્ષ્યથી કુદરતી સંસાધનોના સંકલીત સંચાલન વિષે ઊંડાણભરી સમજણ કેળવવામાં ઉત્થાન એક સંસ્થા તરીકે સતત સક્રિય રહ્યું છે. હાલમાં ઉત્થાન ગુજરાતના ભાવનગર, અમરેલી, દાહોદ, અને પાટણ જિલ્લાના દરિયાકાંઠાના અને આદિવાસી વિસ્તારોમાં ૧૧૮ ગામોમાં પાયાના સ્તરે કામ કરી રહ્યું છે.

લોક શિક્ષણ કેન્દ્ર પીવાનું પાણી અને સ્વચ્છતા વિષે :

ઉત્થાન લગભગ અઠી દાયકાથી પાણી, આરોગ્ય અને સફાઈ વ્યવસ્થાના પ્રશ્નો વિષે જેન્ડર સમાનતા, પીવાના પાણી વિષયક અધિકારો, લઘુ અને વિશાળ પરિપ્રકર્યોમાં પર્યાવરણીય, આર્થિક અને સંસ્થાનીય આધારક્ષમતાના વિષયે વાત કામ કરી રહ્યું છે. આ કાર્યના અનુભવોના આધાર લઈને હવે સંસ્થા પોતે શીખેલી બાબતોને વિશાળતર સ્તરે પહોંચાડવાના ઉદ્દેશ સાથે એક લોક શિક્ષણ કેન્દ્ર સ્થાપવાનું વિચારી રહી છે. વર્ષ ૨૦૧૫ સુધીમાં વિશ્વમાં સ્વચ્છ પાણી અને સફાઈ વ્યવસ્થાનો લાભ ન મેળવી શકતા લોકોની સંખ્યા ઘટાડીને અડધી કરવી. એવા આ યુગના વિકાસના ધ્યેયના ઉદ્દેશને વિશ્વસ્તરે સ્વીકૃતી મળી છે. અને પાણીના સ્ત્રોતો અને સફાઈવ્યવસ્થાનું સંચાલન લોકકેન્દ્રીત હોવું જોઈએ તેવો અભિગમ પણ સ્વીકૃત બન્યો છે ત્યારે લોકોને પણ એ વિષે વધુ સમજ મળે, વધુ જ્ઞાન, જાણકારી મળે, સામાજિક અને ટેકનિકલ જ્ઞાનનું સંકલન થાય તેમ જ તે દ્વારા સમુદાયોની અને નિર્ણય લેનાર વર્ગોની ક્ષમતાઓ અને કૌશલ્યો વધે તે જરૂરી બન્યું છે. એમ થશે તો જ આ યુગના વિકાસ ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે સાચા અર્થમાં યોગ્ય ઉદાહરણ મળી રહેશે.

આ લોક શિક્ષણ કેન્દ્રમાં શીખવા શીખવવા માટેનો અભિગમ બહુપાર્શ્વિ (મલ્ટીલેટરલ) રહેશે. વિવિધ હિતસંબંધી વર્ગોને માટે પોતાના અનુભવો અને શિક્ષણને પરસ્પર વહેંચવાનો આ એક મંચ બની રહેશે. આ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા ક્ષમતાવર્ધન તાલીમો યોજવામાં આવશે. આ તાલીમો દરમ્યાન શીખવા મળેલી બાબતો દઢીકરણ અને વિતરણ માટે પુસ્તકાલય ઊભું કરવામાં આવશે અને નિયમિત રીતે સમાચારપત્રો પણ તૈયાર કરવા, વિતરીત કરવામાં આવશે. નીતિવિષયક હિમાયતો પર અસર પાડવા સઘન સંશોધનકાર્ય અને દસ્તાવેજીકરણ પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવામાં આવશે.

વિઝન :

સમુદાયોને તેમને પીવા માટે સ્વચ્છ પાણી પુરતા પ્રમાણમાં, સમાનતાપૂર્ણ અને આધારક્ષમ રીતે મળી રહે, આરોગ્યવર્ધન માટે યોગ્ય રીતની સફાઈવ્યવસ્થા મળી રહે અને જેન્ડર ન્યાયપૂર્ણ, સહભાગીતા આધારીત, સમુદાયની માલિકીની વ્યવસ્થાઓ મળે તે અંગેનો તેમના મૂળભૂત અધિકારો ઓળખતાં શીખવવું.

ઉદ્દેશો :

આ કેન્દ્ર ઊભું કરવાનો વિશાળ ધ્યેય એ છે કે વિવિધ હિતસંબંધી વર્ગોમાં જેન્ડર સંવેદનશીલ, આધારક્ષમ અને સમન્યાયપૂર્ણ એવી મૂલ્ય આધારિત વ્યવસ્થાઓ સર્જવા માટે આવશ્યક પ્રક્રિયાઓ શરૂ કરવાનું વલણ ઘડવાનો પ્રયત્ન કરવો.

મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે.

- શિક્ષણ અને અનુભવો વહેંચવા માટેનો એક મંચ ઊભો કરવો અને તે દ્વારા અપનાવી શકાય સમન્યાયપૂર્ણ અને આધારક્ષમ નમૂનાઓ અને વ્યવસ્થાઓ વિકસાવવા.
- સુસંગત સરકારી તથા બિનસરકારી સંસ્થાઓની નીતિઓ અને પદ્ધતિઓ પર પ્રભાવ પાડવો.

- જ્ઞાનબેંકો, પુસ્તકાલય/સંસાધન કેન્દ્ર ઊભું કરતી માહિતી પ્રાપ્ત બને અને વહેંચણી શક્ય બને તે માટે અનુકુળતા સર્જવી.
- પીવાના પાણીના સંગ્રહ, વિતરણ અને તેને ભેગું કરવા- વહેવડાવવાની પરંપરાગત રીતો ગોઠવણોના કલાત્મક સ્વરૂપો અને ડિઝાઇનોને પ્રોત્સાહન આપવું.
- લોકકથાઓ, લોકગીતો વગેરેમાં સચવાઈ રહેલું સ્થાનિક પ્રજાના પોતીકા જ્ઞાનને ભેગું કરીને વિશાળ સ્તરે વહેંચવું.
- ગ્રામજનોને આત્મનિર્ભર બનાવવાની જુંબેશ શરૂ કરવી.

પ્રવૃત્તિઓ :

- પીવાના પાણીના સંચાલન અને સંગ્રહ માટે, સકાઈ વ્યવસ્થાના વિવિધ નમૂનાઓ વગેરે વિકસાવવા, તેની જાળવણી કરવા વિષે ટેકનિકલ તાલીમ આપવી.
- જેન્ડર સંવેદનશીલતા, ગ્રામસ્તરના સંસ્થાનોનું મજબૂતીકરણ અને મૂલ્યઆધારિત અભિગમો જેવી સામાજિક પ્રક્રિયાઓ વિષે તાલીમ આપવી જેથી કરીને વ્યક્તિગત વલણો પણ બદલાય.
- નીતિવિષયક સંશોધનકાર્ય અને દસ્તાવેજીકરણની જે પ્રવૃત્તિઓ કરાતાં કેન્દ્રમાં કરવામાં આવશે તેનો ઉદ્દેશ એ રહેશે કે હાલની નીતિઓ અને પદ્ધતિઓમાં ક્યાં ક્યાં સુધારા કરી શકાય છે અથવા કરવા જરૂરી છે તે ક્ષેત્રોની ઓળખ કરી શકાય અને તે સુધારાઓની વિવિધ હિતસંબંધી વર્ગો પર શું અસરો થઈ શકે તે પણ જાણી શકાય.
- જ્ઞાનબેંક-પુસ્તકાલય ઊભું કરવું જેમાં પીવાના પાણી અને સકાઈ વ્યવસ્થા અને તે સંબંધિત બીજા વિષયો સંદર્ભ સામગ્રી રાખવામાં આવી હોય.
- લઘુ અને વિશાળ સ્તરોઓ નેટવર્કને મજબૂર બનાવવા અને અસરકારક લોબિઇંગ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું.
- વિવિધ તાલીમ કેન્દ્રો અને સંસાધન કેન્દ્રોને જોડવા.

કાર્યપદ્ધતિ :

- તાલીમ કાર્યક્રમો અને કાર્યશિબિરોમાં શિક્ષણ આપવના વિવિધ અભિગમો અપનાવવામાં આવશે, જેમાં નીચે જણાવેલ પ્રવૃત્તિઓ - પદ્ધતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવશે.
- વિવિધ નમૂનાઓ (મોડેલો) અને માળખાંઓનું નિદર્શન
  - સઘન, આંતરક્રિયાત્મક ચર્ચાઓ
  - 'વ્યવહારૂ અમલ દ્વારા શીખવા' પર ભાર મૂકવામાં આવશે એટલે કે 'કરી અને શીખો' કામ કરવાનો જાતઅનુભવ અને તે દરમિયાન નવા પ્રયોગો કરવા, નવાં વિચારોને અમલમાં મૂકી જોવા અને નવીનીકરણની રીતો અપનાવવી.
  - પ્રેરણાત્મક પ્રવાસોનું આયોજન
  - વિડિયો ફિલ્મો
  - કેસ સ્ટડીઝની ચર્ચા કરવી
  - ટીમવર્ક / ટીમ રચનાની પ્રક્રિયાઓ
  - સ્વ સમજ(વલણો, મૂલ્યો વિષે) કેળવવી, પાણીના સંચાલનના સામાજિક સંદર્ભો(જેન્ડર, માનવ અધિકારો વગેરે) અને વ્યક્તિગત પરિવર્તન.

લક્ષ્ય જૂથ

૧. પંચાયતો.
૨. પાણી અને સ્વચ્છતા સમિતિઓ
૩. એન. જી. ઓ., સી. બી. ઓ. અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ.
૪. શાળાઓના શિક્ષકો, આંગણવાડી કાર્યકરો
૫. સરકારી વિભાગો

પ્રસ્તાવના:

ઉત્થાન પીએલસી વોટસન દ્વારા લોકોને નવા નિદર્શન અને અનુભવની આપ લે માટે પ્લેટફોર્મ મળી રહે અથવા ઉભું કરવામાં આવે તેવો પણ એક ઉદ્દેશ છે. આવા એક નમુનાની

વાત ગુજરાતમાં થઈ છે પણ વ્યક્તિગત રીતે કોઈના ઘર આ ઇકોસેનીટેશન બન્યું હોય તેવું જાણવામાં આવ્યું નથી.

તાલીમ, પ્રરણા પ્રવાસ અને માહિતી લીધા બાદ ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકાના અક્તરીયા ગામે ધનીબહેન મનસુખભાઈ ગુજરીયાને ઘરે ઇકોસેનીટેશનનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે અને આજે તે સંતોષ કારક રીતે તેનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે.

આ ટેકનોલોજીને વ્યાપક સ્તરે લઈ જવા માટે ઇકોસેન સર્વીસીસ કાઉન્ડેશન-પુના અને પીએલસી વોટસન સાથે મળીને અવેરનેસ પ્રોગ્રામ ક્ષેત્રે ઇકોલોજીકલ સેનીટેશનનો કાર્યક્રમ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું આ કાર્ય ક્રમ

એક વર્ષ માટે રાખવામાં આવ્યો છે. આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત જે કામગીરી કરવામાં આવી છે તેની વિગતવાર નોંધ નીચે મુજબ કરવામાં આવી છે.

૧. પ્રવૃત્તિઓ:

૧.૧. કેડરેશનના કારોબારી અને વોટર એન્ડ સેનીટેશન કમીટીના સભ્યો સાથે જાગૃતી બેઠક.

ભાવનગર અને અમરેલી જિલ્લાના વિસ્તાર કક્ષાના બે મહિલા કેડરેશનમાં દર મહિને કારોબારી અને પ્રતિનિધિ મંડળના સભ્યોની મીટીંગ થાય છે જેમાં એક વાર સંસ્થાના સભ્યોએ અને પ્રેરણા પ્રવાસમાંથી આવીને પોતાના ઘરે ઇકોસેનનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું તે ધનીબહેન દ્વારા વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી જેના કારણે આ બહેનોએ ગામના દરેક મંડળમાં વાત કરી અને તેની સમજણ આપી તો કેટલાક બહેનો આ સંડાસ જોવા માટે તૈયાર થયા. આ માહિતી દરેક ગામના મંડળ સુધી પહોંચે તેની જવાબદારી કારોબારી અને પ્રતિનિધિ-મંડળના સભ્યોએ લીધી.

૧.૨. લોકોની જાગૃતી આવે તે માટે ઇન્ટરનલ એક્સપોઝર વિઝીટ.

ઇકોસેન બન્યા પછી કેડરેશન અને ગામના બચત દ્વારા આ નવીન પ્રયોગની વાત બહેનો સુધી પહોંચાડી અને આજુ બાજુના ભાઈઓ અને બહેનો આ ઇકોસેનીટેશનની જોવા માટે પોતાના ખર્ચે આવ્યા. અને આ સંડાસની વિષેશતાની વાત ધનીબહેન દ્વારા સમજાવવામાં આવી. આ મુલાકાત ૧૫ દિવસ સુધી ચાલતી રહી અને લગભગ ૩૫ થી ૪૦ બહેનો ભાઈઓએ આ નવીન પ્રયોગ જોયો. આ મુલાકાતીઓ માટે ધનીબહેને પુરતો સમય આપ્યો. આમ મોટા પ્રમાણમાં આપો આપ જાગૃતિ થવા લાગી.

૧.૩. ફીડબેક મીટીંગ અને શીવ્યુ બેઠક.

ગામમાં ઇકોસેનિટેશન બનાવ્યા પછી એક મીટીંગનું આયોજન કરવામાં આવ્યું તેનો હેતુ સંદાસ વિષેની માન્યતા, નવા વિચારમાં ભાઈઓ બહેમોનું શુ માનવું છે, અને તેના કાયદાઓ વિષેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી.

આ મીટીંગમાં ગામના બચત મંડળના રૂપ જેટલા બહેનો હાજર રહ્યા હતા અને આ મીટીંગ ઇકોસેનિટેશન નિદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું તેવા ધનીબહેન મનસુખભાઈના ઘેર રાખવામાં આવી હતી.

એક ગ્રુપમાં બહેનો બેસીને ધનીબહેન બેંગલોરમાં જોઈને આવ્યા પછી સંસ્થાના માર્ગદર્શન હેઠળ પોતાના ઘરે ઇકો સેનિટેશન બનાવ્યું છે. તેની વિગતવાર વાત કરવામાં આવી અને આપણા ગામની પરિસ્થિતિ એવી છે કે દરિયા કિનારો હોવાથી ખાડામાં પાણી આવી જાય છે તો અમુક વિસ્તારમાં કડક પથ્થર હોવાથી ખાડો થઈ શકતો નથી તો આવા વિસ્તારમાં આ પર્યાવરણ અનુકૂલીત સંદાસ ખુબજ ઉપયોગી થાય છે. કે જે તળના પાણીને પણ બગાડતું નથી, પાણીઓ છું જોઈએ અને તેમાંથી મળ-મુત્રનો ઉપયોગ આપણા ખેતરમાં ખાતર-દવા તરીકે કરી શકાય છે,

- આવા પ્રકારનું સંદાસ બનાવ્યા પછી અમારો સમય બચી ગયો અને
- મજૂરી કામે બહારજઈ શકીએ છીએ,
- દીકરીઓ ભણવા માટે જાય છે
- શારીરિક અને માનસિક ભાર ઇળવો થયો, જથી અમારું આરોગ્ય સુધરી જશે
- પહેલા વહેલી સવારે અથવા રાત્રીના સમયેજ સંદાસ જવાનું થતું દિવસે ખુલ્લામાં જવાની મુશ્કેલી પડતી. ન જવાના કારણે આરોગ્ય ઉપર અસર પડતી જેવી કે કબજીયાત, માથાનો દુખાવો, પેટનો દુખાવો વિગેર પ્રશ્નો યતા તેમાં ધીરે ધીરે રાહત થતી જાય છે એવું લાગે છે.
- બિમારીના સમયે કે વરસાદના સમયે બહાર જવામાં મુશ્કેલી પડતી જે નહી પડે.
- આવા પ્રકારના સંદાસ બનાવવા પાછળ કુલ રૂ. ૧૬૫૦૦/- નો ખર્ચ થયેલ છે.

આમ બહેનો સાથે ચર્ચા થતી હતી એમાં એક બહેન કે મારે આ સંદાસ બનાવવું છે તો શુ કરવું અને તમે અમને શુ ટેકો આપશો ?.

અમો તમને માર્ગદર્શન અને માહિતી આપવાનું કામ કરીએ અને ટેકનીકલ મદદ કરી શકીએ. જ્યાં સુધી નાણાકિય ટેકાનો સવાલ છે ત્યાં સુધી આપણે ઘરમાં સામાજિક પ્રસંગોમાં અને ધાર્મિક કાર્યમાં ધાર્યા કરતા વધારે ખર્ચ થાય છે, આપણા ઘરમાં ટીવી, ડીવીડી, મોબાઇલ અને બાઈક હોય પણ આપણે સંદાસ બનાવવા સરકાર કે સંસ્થા ઉપર આધારીત થઈ જઈએ છીએ, સાચું છે કે ખોટું? તમને શુ લાગે છે ? સાચી વાત છે પણ સંગઠનમાં રહી ચોક્કસ વિચાર કરવો જોઈએ કે નાણા કયાથી મેળવી શકાય, જેમાં લોન કે રિવોલ્વીંગ પણ હોય, વિકલ્પો ઘણા બધા છે. બચત મંડળના એક બહેન તૈયાર થયા કે હું મારી જાતે મારા ઘરે સંદાસ બનાવીશ સંસ્થા મને ટેકનિકલ મદદ કરશે આ તૈયારી સાથે બધાજ બહેનો નિદર્શનની મુલાકાત લીધી અને ધનીબહેન આના વિશેની સમજ આપી મીટીંગ પુર્ણ કરવામાં આવી.

૧.૪. અક્તરીયા ગામની ઇકોસેનિટેશન મુલાકાત તથા બહેનો સાથે મીટીંગ:

આ પાણે આગળની મીટીંગમાં ચર્ચા કરી હતી કે આ સંદાસ બનાવવું જોએ જેથી ખુબજ કાયદા થાય છે પણ મંડળ તરીકે કેવી રીતે આને આગળ જવા માટે તમોએ શુ વિચાર કરો છો. બહેનો દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું કે અમને માર્ગદર્શન અને ટેકો મળે એટલે અમારું મંડળ આગળ વધવા માંગે છે. અને સંદાસ બનાવવા બહેનો તૈયાર છે પણ થોડા નાણાકિય ટેકાની પણ જરૂર છે.

ધનીબહેન અને તેના કુટુંબના સભ્યો ઉપયો કરે છે અને આજે ચાર માસથી આ સંદાસ ઉપયોગમાં છે. અમારા એક છોકરાને સંદાસથી આવ્યા બાદ રાખ નાંખવાની ટેવ પડતી ન હતી પણ આજે સંદાસનો ઉપયોગ કરીને રાખ નાખે છે. અમારા ઘરમાં મહાસુખ થઈ ગયું

૨. પ્રચાર અને પ્રસાર માટે જુદા જુદા સામાયિકીમાં ઇકોસેનિટેશન કેસસ્ટડી છાપવી.

આ નવી ટેકનીકથી લોકોમાં ઘણો ઉત્સાહ હતો આનો વધારેમાં વધારેમાં પ્રચાર-પ્રસાર કરવાના હેતુથી ગુજરાતમાં સ્વૈચ્છી સંસ્થાઓ દ્વારા બહાર પડતા અમુક સામાયિકીમાં લેખ કે કેસસ્ટડી રૂપે મુકવામાં આવ્યા અને તેનાથી વધારે લોકો સુધી

